

Irk Ferenc¹

Az európai értékek védelméről

Bevezető

Az elmúlt években, évtizedekben visszatérően vita tárgyát képezi, hogy melyek azok a fontos értékek, amelyeket az európai kontinensen élőknek tisztelniük, és szükség esetén védelmezniük kell. Ehhez kapcsolódva pedig kérdésként merülhet fel, hogy vajon mi köze ehhez a kriminológia tudománya művelőinek? Hiszen rendelkezésre állnak mind nemzeti, mind nemzetközi szinten azok a jogi előírások, amelyek – többnyire büntető vagy szabálysértési szabályokba kodifikálva – kifejezésre juttatják a törvényhozók többségi akaratát arról: melyek azok a társadalomra veszélyes cselekmények, amelyekkel szemben fel kell lépni. Ez keretet biztosít mind a törvényhozó állami szervek, mind a törvények betartására kötelezett állampolgárok számára ahhoz, hogy tisztán láthassák: milyen magatartások tanúsításától kell tartózkodniuk annak érdekében, hogy ne váljanak bűnelkövetőkké, és (viktimológiai megközelítésből nézve) ne legyenek bűncselekmények sértettjei.

Amennyiben ez ilyen egyszerűen eldönthető, vajon mi szükség van arra, hogy egy kriminológus a jogi formába öntött magatartási kódexekben megfogalmazott kötelező, illetve tilalmazott tettek értékvonzataival is foglalkozzon? Ugyanígy kérdésként merülhet fel, hogy ugyan miért fontos az európai értékekkel foglalkoznia?

Egyik válasz lehet erre, hogy azért, mert valamennyi állam, így Magyarország is egy viszonylag jól körbehatárolható kulturális és gazdasági közösség tagja. A tagállamokat ma már számos kapocs fűzi egybe, s várhatóan ez a jövőben még inkább így lesz. Külső szemlélők éppúgy, mint az itt élők azt figyelhetik meg, hogy az Európai Unió részint közös hagyományokon, részint a jelen, sőt a jövő szempontjából egyre fontosabbá váló újdonságokon alapuló értékek és érdekek közössége. Az európai értékek tehát viszonyítási alapként (is) funkcionálnak, amelyek segítségével nemcsak egymással össze lehet hasonlítani a különböző országok,

¹ Professor emeritus, Nemzeti Közszerológati Egyetem Rendészettudományi Kar Közbiztonsági Tanszék. Kapcsolat: irfehun@gmail.com.

ország régiók értéktiszteletét és -választását, hanem az előbbieknél az Európai Unió politikai-gazdasági közösségén kívüli világhoz való állapotát és viszonyát is.

A másik válasz talán közelebb van a kriminológusi gondolkodáshoz. E tudományterület – egyéb feladatai mellett – azzal foglalkozik, hogy bemutassa azokat a legbecselesebb értékeket, amelyek megsértése vagy veszélyeztetése különösen káros a társadalmakra – így az európai országokra is. Mindeközben azonban azt se felejtjük el, hogy nem csak rólunk van szó! Ezen értékeknek nagy része globális annak ellenére, hogy – például gazdasági-kulturális okok miatt – az értékek hierarchikus rendjében esetleg más-más fontossági helyet foglalnak el.

Az európai értékekről bővebben

Az *európai értékek* elemzésével nem ma kezdtek el foglalkozni. Magyarországon az úgynevezett rendszerváltást követően kiterjedt szakmai elemzés és vita folyt erről. Ennek egyik, két évtizeddel ezelőtt közreadott gyűjteményéből idézem Karikó Sándor véleményét, aki a kötet bevezetőjében azt írja, hogy:

„[F]ennáll az európai értékek megfakulásának, esetleg eltűnésének veszélye. Több társadalomtudós is kifejezte abbéli aggodalmát, hogy az európaiság mint sajátos eszmés értékvilág, valamint kultúra, fokozatosan rezervátummá soványodik, egyre inkább kénytelen átadni történelmi helyét és jelentőségét az uniformizáció, a globalizáció, az amerikanizmus gyökerében másfajta értékrendjének. Magam nem kívánom dramatizálni a helyzetet, ám az bizonyos, az európaiság »pozíciói« gyengültek az utóbbi néhány évtizedben. Mindenesetre indokoltnak tűnik eldönteni, hagyjuk-e végleg elveszni történelmi értékeinket, vagy pedig az eddigieknél komolyabb, összehangoltabb s hatékonyabb stratégiát dolgozzunk ki értékeink megőrzése, netán megerősítése érdekében”.²

Az európeér³ gondolkodás körébe tartozók úgy vélik, hogy alapkötelességük nemcsak cselekedeteikben, hanem gondolkodásukban is következetesen érvényre juttatni az *európai közös értékeket*. Melyek ezek az értékek, amelyekről már a fentebb idézett szerző is szólt?

A kérdés megválaszolásához *egyrészt jogi szabályozásokra támaszkodhatunk*. Ezek legtömörebben az Európai Unió működésének alapelveit tartalmazó, és e közösség által elfogadott szabályokban lelhetők fel. A II. világháborút követően viszonylag gyorsan megszületett az első ilyen dokumentum. 1950. november 4-én

² Karikó Sándor (szerk.): *Európaiság. Politikai és morális kultúra*. Budapest, Áron, 2001.

³ Az *európeér* nem más, mint európai, a földrészt szellemével és kultúrájával rendelkező személy. Lásd: <https://topszotar.hu/idegen-szavak/europ%C3%A9er>.

Rómában fogadták el az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló okiratot, amely az *Emberi Jogok Európai Egyezménye* elnevezéssel vált közismertté.⁴ Az okmány I. fejezete a jogok és szabadságok címet viseli. Ezen belül a 4. cikk 1. pontja például úgy fogalmaz, hogy: „Senkit sem lehet rabszolgaságban vagy szolgaságban tartani.”

Másrészt azonban el kell fogadnunk azt a véleményt is, amelyik szerint *a jogi előírások a morálisan kötelező elveknek csak egy részét tartalmazhatják*, tehát az elvek ennél szélesebb körben keresendők. A jogok és kötelességek körét vizslató gondolkodó embert, véleménye megformálásakor, nem elsősorban a jogi, hanem a *morális elvárások*, számos esetben ezek súlyosabb változata: a *morális kötelmek* halmaza foglalkoztatja, az ezek közötti rangsorolás köti le.

Harmadrészt elfogadásra javasolom, hogy az EU-n belüli értékek, az azok mögött felsejlő morális elvek fogadtassanak el azokban az esetekben is, amikor azt tapasztaljuk, hogy *e régió kívülről* mind az EU legfontosabb értékeit, mind az azok támaszául szolgáló európai kultúrközösséget jellemző morális elveket ott és olyanok sértik meg, ahol és akik által ezek az elvek és értékek – jogon innen és túl – megsérthetők, és megsértésük a napi élettevékenység részét képezi akár tettesi, akár sértetti oldalon. Egy *européer ezek felett nem hunyhat szemet*, nem tehet úgy, mintha ehhez semmilyen szinten semmi köze nem volna.

Negyedrészt azt is láthatjuk, hogy az európai értékekre, ezek érvényesítésére, vagy épp fordítva: megsértésére (többnyire – szándékuk ellenére, az elveket mintegy „meghekkelve” – részben épp ezen értékek általuk történő megsértését akaratlanul is demonstrálandó) általában politikusok szoktak széltében-hosszában hivatkozni. Ezekkel a hamis állításokkal e sorok írója nem kíván foglalkozni, még kevésbé megnyilatkozásai szándékát, kiforrottságát minősíteni. Helyettük inkább Rudolf Chmelre hivatkozom, aki könyvet írt az európaiság, ezen belül különösen a közép-európaiság lényegéről.⁵ Ő úgy véli, hogy:

„A nemzet fogalma a 19. század terméke. Az egységes Európa olyan vállalkozás, amellyel éleslátó demokrata politikusok álltak elő a második világháború után, akik megértették, hogy a 20. század két totalitárius rendszere ténylegesen Európa vesztét okozhatja. Elképzeléseikben az európai integráció talán csak vágy volt, utópia, amely azonban egyre inkább reálissá vált. De talán az is igaz, amit nem sokkal halála előtt az egységes Európa gondolatának egyik atyja, *Jean Monnet* mondott: »Ha előlről kezdeném, a kultúrát venném előre.« De a szöveg és az acélt vették előre, és a kultúrára máig nem került sor. Nem véletlen, hogy éppen ebből a szférából érkeznek az Európai Unió technokrata működése elleni panaszok, miszerint nincs lelke, amely visszatükrözné a megkérdőjelezhetetlen egyetemes és individuális identitását.”⁶

⁴ Lásd: www.echr.coe.int/Documents/Convention_HUN.pdf.

⁵ Rudolf Chmel: *Egy érzelmes (közép-)európai*. Pozsony, Kalligram, 2008.

⁶ Grendel Lajos: *Egy érzelmes (közép-)európai*. Rudolf Chmel új könyvéről. *Tájszó*, (2008), 1. 23–25.

E gondolkör lezárásaként emlékezzünk meg Bibó Istvánról, az olykor elhallgattatott, máskor agyonidézett, és ismét más időszakban (megint) agyonhallgatott européer polihisztorról. Kukorelli István Bibó István méltatásáról készített munkájában Bibónak az 1938–1940 között kelt politikai tízparancsolat-próbálkozásáról⁷ úgy vélekedik, mint egyfajta deklarációról, amelyet egy prédikátori tehetséggel megáldott, kitűnő kodifikátor készített.

„A tízparancsolat nem kifejezetten jogi mű, bár annak is felfogható, nincs szankciója. A jóhiszemű, a közösség erejében és az emberek többségének tisztességében bízó européer credója, imádsága, személyes bibliája ez, amely valamennyiünket belülről vezérel. Azt összegzi, hogy a szabadságszerető ember számára mely alapelvek érvényesülését tartja elengedhetetlennek. Ezeket tarthatjuk mindmáig az alapvető európai értékeknek. [...] A bibói »Bill of Rights«-ból könnyen kiolvashatók, nevesíthetők az alapvető jogok. Mindenekelőtt az anyajogok; az emberi méltóság, az emberi szabadság, a diszkrimináció tilalma, az egyesülési és gyülekezési jog, a véleménynyilvánítás szabadsága, a lelkiismereti és vallásszabadság. Az alkotmányos demokrácia legfontosabb összetevői.”⁸

Kácsor Zsolt Bibó István összegyűjtött műveinek 2017-ben megjelent I. kötete⁹ bemutatása alkalmából írott munkájában hívja fel a figyelmet mindazokra az európai (européer) eszméiséghez tartozó elvekre, amelyek ebben a kötetben össze vannak gyűjtve.¹⁰

Az európai nagy társadalmi változások éveiben a „lengyel pápa” fontosnak tartotta, hogy megszólaljon. II. János Pál pápa 2003-ban *Az egyház Európában* címmel adta közre gondolatait, amelyek egy része az európaiaknak más kontinenseken élőként viselendő felelősségéről vallott nézeteit összegzi. *A szolidaritás és a béke előmozdítása a világban* elnevezésű pápai enciklikarészben Európa értékeihez a nyitottságot sorolja, hangsúlyozva, hogy:

„Európa valójában nem zárt és elszigetelt felségterület; arra rendeltetett, hogy a tengereken túl találkozzon más népekkel kultúrákkal, civilizációkkal. [...] Ezért nyitott és befogadó földrésznek kell lennie, folytatva a jelen globalizációban nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi és kulturális együttműködés különböző formáit is. [...] [Európának] tudnia kell, hogy a többi ország, a többi földrész bátor kezdeményezéseket vár tőle abban, hogyan lehet segíteni a szegényebb népeket fejlődésükben, társadalmuk megszervezésében, s egy igazságosabb és testvériesebb világ fölépítésében. [...] Ezen túlmenően Európának tevékenyen részt kell vennie a »szolidáris«

⁷ Huszár Tibor: *Bibó István. (Magyar Krónika)*. Debrecen, Kolonel, 1989. 257–258.

⁸ Kukorelli István: Bibó István láthatatlan alkotmánya. *Politikatudományi Szemle*, 28. (2019), 1. 7–13.

⁹ Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai I. Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest, Kalligram, 2017.

¹⁰ Kácsor Zsolt: Egy européer hazafi öröksége. *Egyház és Társadalom*, 2017.

globalizáció megvalósításában. Ennek föltétele a szolidaritás és a hozzá kapcsolódó értékek – méltányosság, igazságosság és szabadság –, abban a meggyőződésben, hogy a piacot az államnak és a társadalom erőinek megfelelően ellenőriznie kell, az egész társadalom alapvető igényeinek kielégítése érdekében”.¹¹

Az Európai Unió értékfelfogása – elmélet és gyakorlat

Kérdés, hogy – akár csak az Európai Unión belül – mi valósul meg ezekből az értékekből? Igazodási pontnak tekinthetjük Finszter Géza álláspontját, aki úgy véli, hogy „az értékek igazságos elosztásának és a veszélyvállalásnak a felelőssége egyetemes erkölcsi értékrend kialakítását sürgeti”.¹² Finszter Heller Ágnes idézi, aki szerint „az emberi történelemben először az emberi lényeknek planetáris felelősséget kell vállalni”.¹³ Heller Ágnes élete alkonyán a vele készített interjúban¹⁴ pedig azt hangsúlyozta, hogy *hiányzik az európai alkotmány*, s emiatt akik az európai közös érdekek ellen cselekszenek, azokat nem lehet felelősségre vonni, mert nem azt mondják róluk, hogy alkotmányellenesen cselekszenek, hanem azt, hogy „az európai értékeket nem tartják be, ami egy elég elmosódott formula”. Merthogy úgy tűnik: napjainkban már a globális, és ezen belül az európai közös értékek és közös érdekek egymástól elválaszthatatlanok.

Tekintsük át, melyek volnának azok a közös európai értékek, amelyeket Heller Ágnes hiányol. Ezeket a tagállamok által mindmáig el nem fogadott *Szerződés az Európai Alkotmányról* címmel rendelkezésre álló dokumentum (közkeletű nevén: az Európai Alkotmány tervezete)¹⁵ egyértelműen rögzíti.

Az I-2. cikk *Az Unió értékei* címet viseli. Eszerint:

„Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közősek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”

¹¹ II. János Pál: A remény evangéliuma egy új Európának. I. Európa spirituális hivatása. In II. János Pál: *Az egyház Európában. II. János Pál pápa apostoli buzdítása az egyházban élő Jézus Krisztusról mint a remény forrásáról Európa számára*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 111–112. pontok.

¹² Finszter Géza: *A vállalható és a nem vállalható társadalmi kockázatok*. In Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Pécsi határőr tudományos közlemények XV.* Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 2014. 11.

¹³ Heller Ágnes: *A történelem elmélete*. Budapest, Múlt és Jövő, 2001. 45. Idézi Finszter (2014): i. m. 11.

¹⁴ Teczár Szilárd: Heller Ágnes: „Orbánnek ilyen a természete, ösztönösen erre törekszik”. Interjú. *Magyar Narancs*, 31. (2019), 19.

¹⁵ Lásd: https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_hu.pdf.

Az I-3. cikk címe: *Az Unió célkitűzései*. A (4) bekezdés szerint:

„A világ többi részéhez fűződő kapcsolataiban az Unió védelmezi és érvényre juttatja értékeit [kiemelés: I. F.] és érdekeit. Hozzájárul a békéhez, a biztonsághoz, a Föld fenntartható fejlődéséhez, a népek közötti szolidaritáshoz és kölcsönös tisztelethez, a szabad és tisztességes kereskedelemhez, a szegénység felszámolásához és az emberi jogok, különösen pedig a gyermekek jogainak védelméhez, továbbá a nemzetközi jog szigorú betartásához és fejlesztéséhez, így különösen az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt alapelvek tiszteletben tartásához.”

Az Európai Unió Alapjogi Chartája preambulumban foglaltak szerint:

„Európa népei, az egymás közötti egyre szorosabb egység létrehozása során úgy döntöttek, hogy osztoznak a közös értékeken alapuló békés jövőben.” – majd a szöveg így folytatódik – „Szellemi és erkölcsi öröksége tudatában az Unió az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás oszthatatlan és egyetemes értékein alapul, a demokrácia és a jogállamiság elveire támaszkodik. Tevékenységei középpontjába az egyént állítja, létrehozva az uniós polgárság intézményét és megteremtve a szabadság, a biztonság és a jog érvényesülésének térségét. Az Unió hozzájárul e közös értékek megőrzéséhez és továbbfejlesztéséhez, miközben tiszteletben tartja az európai népek kultúrájának és hagyományainak sokféleségét, a tagállamok nemzeti identitását és központi, regionális és helyi közhatalmi szervezetét; a kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődés előmozdítására törekszik és biztosítja a személyek, az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgását, valamint a letelepedés szabadságát. Ennek érdekében a társadalmi változások, a társadalmi haladás, valamint a tudományos és technológiai fejlődés fényében szükséges az alapvető jogok megerősítése e jogoknak egy chartában való kinyilvánítása útján.”

A most csak példálózó jelleggel kiemelt szövegrészeket eléggé pontosan meghatározzák, hogy egyrészt mely elveket kellene követniük az Európai Unió tagállamainak, másrészt hogy melyek azok az elvek, amelyeket az Unió tagállamai egyenként és összességükben nem tisztelnek, mert bár hosszú távon az értékeik és érdekeik egybe is eshetnének, de rövid távon a két csoport elkülönül egymástól. Ennek folytán a rövid távú érdekeik „überelik” a rövid és hosszú távon érvényes közös értékeiket. Lehet, hogy ezt felismerve nem sikerült az Unió tagállamainak a szerződést az elmúlt több mint másfél évtized alatt sem hatályba léptetni?

Béres Tamás másképp közelít az okokhoz. Megjelent könyve¹⁶ kapcsán készült interjújában¹⁷ úgy vélekedik, hogy terjedelmes tudományos művek szólnak annak magyarázatáról: bár sokan belátják, másképp kellene élni, cselekedni, ezek a felismerések nem fordulnak át tettekbe. Ebben szerinte részben kommunikációs

¹⁶ Béres Tamás: *A hálás élet művészete*. Budapest, L'Harmattan, 2017.

¹⁷ Galambos Ádám: A hálás élet művészete. Beszélgetés Béres Tamással. *Nyíregyházi Egyházmegye*, 2018. április 20.

problémák, részben a kényelemszeretet, részben a rövid távú nyereség, részben a mesterségesen fenntartott felelősség játszik szerepet. A *megoldáshoz vezető utat* keresve Béres úgy véli:

„Odáig kéne eljutni, hogy a jelenlegi, bejáratott gazdasági modelljeinket az eredményesség és hatékonyság helyett a valós szükségleteket szolgáló globális szerep újabb, igényesebb definíciói felől gondoljuk újra (pl. az efficiency helyett a sufficiency szempontjaira tekintve). Ehhez azonban ki kéne szakadni az önzésből, abból a szemléletről, ami a mai napig veszélyezteti a világot. Sajnos ma hiába tudjuk, hogy vannak jobb, kevésbé környezetterhelő technológiák és gazdasági modellek, azért még a saját haszonreményében elmegyünk a falig.”

Összegzés

Talán el kellene ismernünk, hogy az érdekek hangoztatásán túl a jelenleginél nagyobb hangsúlyt kellene hogy kapjon a *globális szolidaritás értéke*, s ehhez egy további érték interiorizálására is szükség volna: ez pedig a *tisztesség*.¹⁸

Ami nyilvánvaló: nem lehet jogi köntösbe foglalt kinyilatkoztatásokba és az általuk elfogadott állásfoglalások utólag önkényes értelmezésébe menekülő politikusok „bölcс útmutatásait” követve a semmittevés gyakorlásával megvárni azt, hogy az előttünk tornyosuló problémák majd csak megoldódnak valahogy. Ahogy ezt a „látványelemek” mellőzésével ma is sokan teszik, ki-ki a saját tudásával köteles hozzájárulni ahhoz, hogy utódaink ne egy valóban élehetetlen, hanem egy tisztességesebb világot vegyenek át tőlünk. Ehhez pedig nem csak sikerpropagandára, hanem az akut nehézségek korrekt számbavételére és elemzésére, kezelésükhöz pedig adekvát feladatmegoldások kidolgozására és megvalósítására van szükség. A *szolidaritás eszméjének lényege épp annak határtalansága*. Morálisan szolidárisnak nemcsak az „EU-n belül” lévő polgárokkal kell lennünk (bár velük se mindig vagyunk azok), hanem az azon kívül levőkkel is, s ez a szolidaritás egyaránt érvényes úgy a sokat emlegetett háború elől menekülőkre, mint a jelenlegi kapitalista globális kereskedelemben nélkülözhetetlen, ám többnyire észrevétlenül maradó gazdaságilag kizsákmányoltakra.¹⁹

¹⁸ Lásd erről például Axel Hacke: *A tisztességről nehéz időkben és arról, hogyan bánunk egymással*. Budapest, Park, 2019.

¹⁹ A témakör bővebb kifejtését lásd Irk Ferenc: *Megbüntethetetlen bűnök II. Az ember és környezete kizsákmányolásának metamorfózisa*. Miskolc, Bíbor, 2021.

Irodalomjegyzék

- Béres Tamás: *A hálás élet művészete*. Budapest, L'Harmattan, 2017.
- Chmel, Rudolf: *Egy érzelmes (közép-)európai*. Pozsony, Kalligram, 2008.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest, Kalligram, 2017.
- Finszter Géza: A vállalható és a nem vállalható társadalmi kockázatok. In Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Pécsi határőr tudományos közlemények XV*. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 2014. 5–24.
- Galambos Ádám: A hálás élet művészete. Beszélgetés Béres Tamással. *Nyíregyházi Egyházmegye*, 2018. április 20. Online: www.evangelikus.hu/halas-élet-muveszete
- Grendel Lajos: Egy érzelmes (közép-)európai. Rudolf Chmel új könyvéről. *Tájékoztató*, (2008), 1. 23–25.
- Hacke, Axel: *A tisztességről nehéz időkben és arról, hogyan bánunk egymással*. Budapest, Park, 2019.
- Heller Ágnes: *A történelem elmélete*. Budapest, Múlt és Jövő, 2001.
- Huszár Tibor: *Bibó István*. (Magyar Krónika). Debrecen, Kolonél, 1989.
- Irk Ferenc: *Megbüntethetetlen bűnök II. Az ember és környezete kizsákmányolásának metamorfózisa*. Miskolc, Bíbor, 2021.
- János Pál, II.: A remény evangéliuma egy új Európának. I. Európa spirituális hivatása. In II. János Pál: *Az egyház Európában. II. János Pál pápa apostoli buzdítása az egyházban élő Jézus Krisztusról mint a remény forrásáról Európa számára*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 90–102. Online: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=34>
- Karikó Sándor (szerk.): *Európaiság. Politikai és morális kultúra*. Budapest, Áron, 2001. Online: <https://mek.oszk.hu/02000/02004/02004.htm>
- Kácsor Zsolt: Egy európeér hazafi öröksége. *Egyház és Társadalom*, 2017. Online: www.egy-hazestarsadalom.hu/2017/12/07/kacsor-zsolt-egy-europeer-hazafi-oroksege
- Kukorelli István: Bibó István láthatatlan alkotmánya. *Politikatudományi Szemle*, 28. (2019), 1. 7–13. Online: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.1.7>
- Teczár Szilárd: Heller Ágnes: „Orbánnak ilyen a természete, ösztönösen erre törekszik”. Interjú. *Magyar Narancs*, 31. (2019), 19. Online: <https://magyarnarancs.hu/belpol/ez-valami-uj-119535>